

STM 1955

Två sångboksfragment från Johan III:s tid

Av Folke Bohlin

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

TVÅ SÅNGBOKSFRAGMENT FRÅN JOHAN III:s TID

AV FOLKE BOHLIN

UNDER SIGNA C 418 och C 505 förvaras i UUB fragmenten av två liturgiska musikhandskrifter från 1500-talet. De är skrivna på papper. Båda visar prov på reformationstidens mensuralt påverkade koralnotskrift utan egentliga ligaturer. Påfallande är dock i C 418 förekomsten av en porrectusform. Bokskriften har i denna handskrift karaktär av pränt men är i C 505 mer kursiv. Språket är i den förra latin, i den senare svenska (fol. 9v—13v dock latin). Av C 418 återstår endast 14 blad i början av de ursprungligen 12 läggen, som tillsammans omfattat 74 blad. Före fol. 1 saknas tre blad. Fol. 13v—14r har skrivaren lämnat blanka. Ett mellanliggande blad har skurits ut. Sångboken är nu insatt i ett pappband, men handskriftskatalogen upplyser om att originalbandet finns bevarat. Det har blindpressningar i två ramar kring ett rektangulärt mittstycke. Samma rullstämplar har använts på bokband från Hans Düsterbachs verkstad i Stockholm.¹ Pärmfyllnaden har framtagits och konserverats. Jämte själva skinnbandet förvaras den nu i L 266 (UUB). Sidornas format i C 418 är 19 × 28 cm, skrivytans ungefär 15 × 25 cm. Varje sida upptar i regel 8 å 9 notsystem. Vattenmärken förekommer på sex ställen. Bäst framträder de i fol. 1 och 10. De föreställer en blomkalk med ett stycke av stjälken utgående från ett rundelformat blomfäste. Denna bild har ej kunnat påträffas i Briquets antologi.² De två nämnda vattenmärkena är dock ej helt identiska. Det första har en mer symmetrisk form, medan i det andra kalkens ena sida är helt rak, varför den punkt, där kalken träffar blomfästet, på denna sida förskjutits nedåt.

C 505 består nu av 15 blad, fördelade på två lägg. Efter fol. 9 saknas ett blad. Resten av ytterligare ett lägg, som haft notskrift, finns kvar. Som innehållet visar har mellan fol. 8 och 9 funnits ett lägg, som nu helt försvunnit. Bandet är ett pergamentblad, enligt Moberg hämtat ur ett graduale från o. 1400, antagligen från ärkestiftet.³ I detta blad finns bindtrådar från ytterligare några lägg. Närmast före fol. 1 syns en rest av någon räkenskap, gjord på en finare papperssort och av

¹ Se A. Hedberg, Stockholms bokbindare 1460—1880 (1949) fig. 71 (stämpeln är där använd två gånger i ett spegelbildsmönster) samt fig. 72 och 94 (se s. 37.)

² C. M. Briquet, *Les filigranes* (1923).

³ C.-A. Moberg, *Die liturgischen Hymnen in Schweden I* (1947) s. 164.

en senare hand än sångbokens. De små pergamentbitar, som använts som skydd kring bindtrådarna i denna, återfinns ej i de partier, som senare sytts in i bandet. Måtten för sid- och skrivyta är 16,5 × 21 cm resp. 13,5 × 18 cm. I genomsnitt finns 8 notsystem per sida. Ett vattenmärke i form av ett löv, som syns i mittuppslaget mellan fol. 11 och 12, återfinns ej hos Briquet.

Handskrifterna finns första gången nämnda i Frigells katalog, M 40 C3 (UUB:s arkiv). De upptas där som Missale 2b resp. 88. I katalogens avdelning Missalia etc. spåras tre olika händer. Först har en kopist skrivit av en katalog från 1800-talets förra hälft (Missalia 1—82 i M 21, UUB:s arkiv). Frigell har sedan vid sin katalogisering fogat in nya handskrifter i den äldre numreringen men också byggt vidare på denna. Senare har införts en genomlöpande numrering för hela avdelning C, Codices medii aevi latini. Frigells katalog fick tjäna som koncept för den reviderade C-katalog, som Annerstedt fullbordade år 1904 (d. v. s. den ännu i dag använda handskriftskatalogen). Den tredje handen är alltså Annerstedts. När denne år 1894 uppräknar C 418 och C 505 bland »Codices, som antagligen befunnit sig i svensk medeltidssamling, utan att dock orten kan spåras»,¹ hade han väl ännu inte granskat dem närmare. För C 505 har ej heller senare givits någon ursprungsbestämning, medan det andra fragmentets proveniens av Norlind och Moberg angivits på helt olika sätt.

Identifieringen av de tre händerna i Frigells katalog ger oss möjlighet att lokalisera uppkomsten av det missförstånd, som ligger bakom Norlinds uppgifter. Frigell meddelar nämligen angående C 418, att dess pärm innehåller räkenskaper från 1500-talet. Annerstedt har strukit denna rad och i stället infört påståendet, att räkenskaperna utgör fragmentets övriga blad. Med stöd av en rubrik i dessa blad karakteriserar han dem som räkenskaper från Norsholm (Östergötland) för år 1555. På detta grundar han en förmodan att C 418 härstammar från Östergötland. Även om det förhåller sig så som Annerstedt anger, är det självfallet förhastat att därav dra en slutsats som Norlinds, när han kallar C 418 »en sångbok från Nordsholm, skriven år 1555».²

En undersökning av de omtalade räkenskaperna visar till att börja med att endast en sjättedel av dem gäller Östergötland.³ Viktigare är att de visar övertygande spår av att ha utgjort bandets pärmfyllnad. Efter

¹ C. Annerstedt, Upsala Universitetsbiblioteks historia intill år 1702 (1894) s. 80.

² T. Norlind, Svensk musikhistoria (1901) s. 42, 2. uppl. (1918) s. 51. I den utvidgade andra upplagan hänförs handskriften i annat sammanhang även till 1500-talets förra hälft (s. 29).

³ Huvuddelen utgörs av gariska unika fragment gällande uppbörden av ölaccisen i Stockholm o. 1556.

konserveringen har också uttryckligen angivits, att bladen varit »omslag å Codex medii aevi Miss. 2.b.», d. v. s. C 418 (L 266 fol. 33v).

Överraskande nog har Annerstedt redan i sitt koncept anført en anteckning i fragmentet, som anger dess verkliga proveniens. På den sista kvarvarande sidan läses nämligen: »Häfwörö kyrkios Sångbook, den stätelig och heef är».¹ En rad ortsangivelser fol. 13v tyder på, att handskriften härrör från roslagsförsamlingen Häverö. Moberg har också med rätta kallat C 418 en »liber Häveröensis».²

Innehållet visar, att ett blad efter fol. 14 kasserats redan när avskriften gjordes. Därvid har skrivaren måst skära ut det, trots att det var arkets vänsterhalva. Att boken varit inbunden före skrivandet bestyrks av att varken läggen eller bladen numrerats. På detta sätt kan terminus post quem för C 418 sättas till 1560-talet, då bokbindaren Düsterbach började sin verksamhet i Stockholm.³ Den äldsta daterade anteckningen i sångboken gjordes den 29 augusti 1586 (L 266, fol. 26). Detta datum är en säker terminus ante quem.

Ovanför frampärmens mittstycke finns initialerna PAV. De uttyds i en anfang i C 418 (fol. 7r), där skrivaren fört in sitt namn: Petrus Andreae Vasensis. Sångbokens karaktär gör det troligt, att denne Petrus varit präst. Fant-Låstboms Herdaminne för Upsala ärkestift (1842—45) upptar ingen Petrus Andreae med detta tillnamn. (Vasensis av gårdsnamnet Vasa i Skepptuna socken i ärkestiftet?) I series pastorum för Häverö lämnar Herdaminnet emellertid en lucka mellan åren 1556 och 1593. H. Hermerén har, främst med hjälp av Cod. A 956: 2 i KB, som innehåller en förteckning på upplandspräster enligt 1576 och 1592 års räkenskap, kunnat inskränka luckan till dessa år.⁴

I KA finns handlingar från Häverö inom den angivna tidsramen endast från åren 1577, 1578 och 1589. Ingen av de däri ingående tionderäkenskaperna har någon namnunderskrift. Men redogörelsen för »Kyrko Tienden aff Haeffuer Sochn pro anno 77» har försetts med ett papperssigill, som innehåller initialerna PA.⁵ Tionden har alltså detta år inte upptagits av kyrkoherden Olaus Erics, som Hermerén belagt 1576. 1578 möter samma hand som året förut, medan räkenskapen för 1589 uppvisar både en annan stil och ett annat sigill.

I C 505 finner man initialerna PA i några anfanger (fol. 2v, 7r). Bokens kursiva handstil liknar mycket skriften i räkenskaperna. Fol.

¹ heef enligt SAOB en form av adjektivet häv med betydelsen användbar, duglig; bra, präktig, förträfflig. — För hjälp med denna läsning och många andra svårigheter tackar jag tjänstemännen vid UUB:s handskriftsavdelning.

² Moberg, a. a. s. 53 not 6.

³ Hedberg, a. a. s. 33.

⁴ H. Hermerén, Nya bidrag till Uppsala ärkestifts herdaminne (PHT 1939—40) s. 23 och 33.

⁵ Upplands handlingar 1577: 19, Tionde (KA) fol. 27/4 f.

12v har inskrivits samma initialer, som finns på pärmen till C 418, PAV. Denna bok härrör från samma socken som räkenskaperna. 1577 har skrivaren till dem använt samma papperssort, som finns i C 418. Vattenmärket har den osymmetriska form, som återfinns i handskriftsfragmentets senare del.

Av detta framgår att Petrus Andreae 1577—78 varit kyrkoherde i Häverö socken. Redan 1579 har han fått en efterträdare. I ett dom-brev från den 26 mars detta år, som ingår i Upplands lagmansdom-bok 1578—79, omtalas nämligen »hederligh och wällärd Mann her Swenn kyrkie herde ij häffuer Sochenn».¹ Då innehållet i C 418 visar beroende av Johan III:s Liturgi 1576 och sångbokens skrivare inte påträffas senare än år 1578 i Häverö, där boken använts, måste den ha tillkommit o. år 1577.

I C 505 lämnar Petrus en viktig upplysning (fol. 7r). Där har i ett veckat band skrivits: »Kirie dic domine eleyson dic miserere» och på ömse sidor därom PA Chor[alis]. På så sätt anges terminus post quem till 1568, året för Johan III:s regeringstillträde. Den nye konungen återinförde nämligen termen korpräst som benämning på de blivande församlingspräster, som tjänstgjorde vid domkyrkan.² Som vi sett hade Petrus år 1577 fått eget gäll. C 505 kan följaktligen tidsättas till åren 1568—77.

C 505, den äldre sångboken, har enligt rubrikerna resp. textincipit följande innehåll.

- fol. 1r In summis [Kirie]
 1v In simplicibus Kirie³
 2v In summis et simplicibus festis Sanctus
 Agnus Dei in summ[is] et simp[licibus]
 3r Dominicale Kirie iam se[quitur]
 4r Sanctus Dominicale iam sequit[u]r
 4v Agnus Dei
 Tackom och loffuom
 5r Ad Paschatos Ky[rie]
 5v Sequitur Sanctus
 6r Agnus [Dei]
 6v Tackom och loffuom
 7r Pentecostes Kirie
 8r Sequitur Sanctus iam pentecostes
 [trop:] Tigh vare loff och prijs

—4

¹ a. a. (utgivet av N. Edling 1929) s. 76 f. — Om härmed avses den Svenno Andreae, som enligt Hermerén nämns år 1592, skulle den omtalade luckan helt vara utfylld. — En avskrift av dombrevet, daterad den 10 december 1644, påträffas i Uppsala Landsarkiv, E V: 68², Häverö-Singö I.

² Se R. Askmark, Svensk prästutbildning fram till år 1700 (1943) s. 67 o. 75.

³ Under denna rubrik innefattas här och i fortsättningen även Gloria.

⁴ Här saknas några blad.

- 9r O Here Gudh j Himelrick
 9v In tempore Michaelis Venite
 10r Sequitur iam natiuitatis [Venite]
 11v Paschatis et Pentecostes Venite
 12v Discubuit Jesus V Edite et bibite
 13v it graduale på suensko som brukas kan emellan påscha och pingstdagh, Aerones konung o christe alleluia
 14r Alle Christne frögda sig
 15r Jesus Christus han är vorden

Detta innehåll karakteriseras av Moberg som »alla möjliga stycken ur den protestantiska kulturen».¹ Dispositionen är emellertid ganska klar. Handskriften har tre huvudavdelningar:

I. mässordinarium

II. tidegärdssånger

III. mässånger av propriekaraktär.

Oklart är endast hur placeringen av O Here Gudh j Himelrick skall förstås. Texten² upptas i KO 1571 bland alternativen till det latinska gradualet. Samma sång finns dock redan i musikhandskriften från Högs kyrka. Både Rodhe³ och Adell⁴ anser, att den där avsetts för tidegården. Av Bureus' skildring från Luleå år 1600 vet vi, att sången där förekom vid varje aftonsång (men även i mässan).⁵

Det nu saknade lägg, där ordinarieavdelningens slut funnits (fol. 8v slutar mitt i pingstseriens Sanctus), har alltså med sannolikhet vidare innehållit en grupp hymner, som jämte Venitestyckena bildat en avdelning för tidegården. Skriften på det hörn, som finns kvar av ett blad efter fol. 15, ger ingen ledtråd angående innehållet i sångbokens slutparti.

Genom sitt innehåll infogas C 505 i utvecklingslinjen mellan Een liten Songbook (1553) och Liber cantus upsaliensis (1620, ny utgåva av P. Edwall 1943). Endast O Here Gudh j Himelrick och Aerones konung o christe saknas i båda de tryckta sångböckerna.⁶ Een liten Songbook har intet Venite, medan liber cantus har 4 sådana utöver de tre, som finns i C 505. Försvenskningarna av jul- och påsksekvenserna finns i alla tre sångböckerna,⁷ Liber cantus har dessutom pingstsekvensen.

¹ Moberg, a. a. s. 164. Se även s. 156.

² Moberg synes uppfatta de tre verserna som olika texter (a. a. s. 164, jfr. s. 323).

³ E. Rodhe, Studier i den svenska reformationstidens liturgiska utveckling (UUÅ 1917) s. 136 f.

⁴ A. Adell, Inledningen till Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor (1941) s. 18.

⁵ E. Liedgren, Svensk psalm och andlig visa (1926) s. 232.

⁶ Aerones konung finns dock i växjöupplagan av Liber cantus.

⁷ Av misstag nämner Moberg endast en sekvens för C 505 (a. a. s. 156 och 164).

12v har inskrivits samma initialer, som finns på pärmen till C 418, PAV. Denna bok härrör från samma socken som räkenskaperna. 1577 har skrivaren till dem använt samma papperssort, som finns i C 418. Vattenmärket har den osymmetriska form, som återfinns i handskriftsfragmentets senare del.

Av detta framgår att Petrus Andreae 1577—78 varit kyrkoherde i Häverö socken. Redan 1579 har han fått en efterträdare. I ett dom-brev från den 26 mars detta år, som ingår i Upplands lagmansdom-bok 1578—79, omtalas nämligen »hederligh och wällärd Mann her Swenn kyrkie herde ij häffuer Sochenn».¹ Då innehållet i C 418 visar beroende av Johan III:s Liturgi 1576 och sångbokens skrivare inte påträffas senare än år 1578 i Häverö, där boken använts, måste den ha tillkommit o. år 1577.

I C 505 lämnar Petrus en viktig upplysning (fol. 7r). Där har i ett veckat band skrivits: »Kirie dic domine eleyson dic miserere» och på ömse sidor därom PA Chor[alis]. På så sätt anges terminus post quem till 1568, året för Johan III:s regeringstillträde. Den nye konungen återinförde nämligen termen korpräst som benämning på de blivande församlingspräster, som tjänstgjorde vid domkyrkan.² Som vi sett hade Petrus år 1577 fått eget gäll. C 505 kan följaktligen tidsättas till åren 1568—77.

C 505, den äldre sångboken, har enligt rubrikerna resp. textincipit följande innehåll.

- fol. 1r In summis [Kirie]
 1v In simplicibus Kirie³
 2v In summis et simplicibus festis Sanctus
 Agnus Dei in summ[is] et simp[licibus]
 3r Dominicale Kirie iam se[quitur]
 4r Sanctus Dominicale iam sequit[u]r
 4v Agnus Dei
 Tackom och loffuom
 5r Ad Paschatos Ky[rie]
 5v Sequitur Sanctus
 6r Agnus [Dei]
 6v Tackom och loffuom
 7r Pentecostes Kirie
 8r Sequitur Sanctus iam pentecostes
 [trop:] Tigh vare loff och prijs

—4

¹ a. a. (utgivet av N. Edling 1929) s. 76 f. — Om härmed avses den Svenno Andreae, som enligt Hermerén nämns år 1592, skulle den omtalade luckan helt vara utfylld. — En avskrift av dombrevet, daterad den 10 december 1644, påträffas i Uppsala Landsarkiv, E V: 68², Häverö-Singö I.

² Se R. Askmark, Svensk prästutbildning fram till år 1700 (1943) s. 67 o. 75.

³ Under denna rubrik innefattas här och i fortsättningen även Gloria.

⁴ Här saknas några blad.

- 9r O Here Gudh j Himelrick
 9v In tempore Michaelis Venite
 10r Sequitur iam natiuitatis [Venite]
 11v Paschatis et Pentecostes Venite
 12v Discubuit Jesus V Edite et bibite
 13v it graduale på suensko som brukas kan emellan påscha och pingstdagh, Aerones konung o christe alleluia
 14r Alle Christne frögda sig
 15r Jesus Christus han är vorden

Detta innehåll karakteriseras av Moberg som »alla möjliga stycken ur den protestantiska kulturen».¹ Dispositionen är emellertid ganska klar. Handskriften har tre huvudavdelningar:

I. mässordinarium

II. tidegärdssånger

III. mässånger av propriekaraktär.

Oklart är endast hur placeringen av O Here Gudh j Himelrick skall förstås. Texten² upptas i KO 1571 bland alternativen till det latinska gradualet. Samma sång finns dock redan i musikhandskriften från Högs kyrka. Både Rodhe³ och Adell⁴ anser, att den där avsetts för tidegården. Av Bureus' skildring från Luleå år 1600 vet vi, att sången där förekom vid varje aftonsång (men även i mässan).⁵

Det nu saknade lägg, där ordinarieavdelningens slut funnits (fol. 8v slutar mitt i pingstseriens Sanctus), har alltså med sannolikhet vidare innehållit en grupp hymner, som jämte Venitestyckena bildat en avdelning för tidegården. Skriften på det hörn, som finns kvar av ett blad efter fol. 15, ger ingen ledtråd angående innehållet i sångbokens slutparti.

Genom sitt innehåll infogas C 505 i utvecklingslinjen mellan Een liten Songbook (1553) och Liber cantus upsaliensis (1620, ny utgåva av P. Edwall 1943). Endast O Here Gudh j Himelrick och Aerones konung o christe saknas i båda de tryckta sångböckerna.⁶ Een liten Songbook har intet Venite, medan liber cantus har 4 sådana utöver de tre, som finns i C 505. Försvenskningarna av jul- och påsksekvenserna finns i alla tre sångböckerna,⁷ Liber cantus har dessutom pingstsekvensen.

¹ Moberg, a. a. s. 164. Se även s. 156.

² Moberg synes uppfatta de tre verserna som olika texter (a. a. s. 164, jfr. s. 323).

³ E. Rodhe, Studier i den svenska reformationstidens liturgiska utveckling (UUÅ 1917) s. 136 f.

⁴ A. Adell, Inledningen till Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor (1941) s. 18.

⁵ E. Liedgren, Svensk psalm och andlig visa (1926) s. 232.

⁶ Aerones konung finns dock i växjöupplagan av Liber cantus.

⁷ Av misstag nämner Moberg endast en sekvens för C 505 (a. a. s. 156 och 164).

Handskriftens ordinarieavdelning innehåller de under senare delen av 1500-talet vanliga serierna.¹ Enligt Kroons metod kan innehållet beskrivas som melodikombinationerna 7a—3a, (14) 19a, (7) 12a och (21) 24a, den sista ofullständigt bevarad. (Siffrorna inom parentes anger, att kombinationerna finns belagda i svenska medeltidskällor.) Att Kroon inte tagit med C 505 i sin undersökning av mässordinariet i Sverige beror väl på handskriftens karaktär av fragment.² En praktisk liturgisk betydelse har C 505 i vår tid fått därigenom, att Den svenska mässboken 1942 tagit hänsyn till dess kyriale.³

Een liten Songbook har ju inga tryckta melodier, men rubrikerna överensstämmer nära med denna handskrift. Hela dess ordinarieavdelning återfinns i Liber cantus. De enda avvikelserna är, att Kyrie dominicale på grund av den nya uppfattningen av söndagen såsom sabbat där flyttats framför övriga serier och att även en alternativ söndagsserie tillfogats.⁴

Att C 505 inte tillkommit före Johan III:s tid bestyrks av dess Kyrie pentecostes. Kombinationen 24a, som tidigare använts vid Corpus Christi-festen, blir nämligen först under Johans regering vanlig som pingstkyrie.⁵

I de båda tryckta sångböckerna återfinns Tigh vare loff och prijs efter pingstseriens Agnus Dei. C 505 har denna trop infogad på sin ursprungliga plats på ömse sidor om Benedictus i pingstens Sanctus. Samma ordning möter i Hög- och Bjuråkersböckerna. Textversionen i C 505 ansluter sig dock närmare till Een liten Songbook. Kroon har i sin studie Tibi laus endast nämnt en efterreformatorisk handskrift utöver böckerna från Hög och Bjuråker med Sanctustropen i sitt rätta sammanhang.⁶

I Discubuit Jesus har en ändring gjorts av text och melodi, som fört sången närmare den avfattning, som Liber cantus har. Genom repetitionen efter versus skiljer sig C 505 här från Een liten Songbook.⁷

Discubuit Jesus hade länge brukats pro communionem. För påsktiden meddelas här vidare en svensk sång pro graduali. Aerones konung upptas ej bland gradualealternativen i KO 1571. Sången finns emellertid i Liber cantus wexionensis (1623, ny utgåva av P. Edwall 1943)

¹ Se A. O. T. Hellerström, Liturgik 3. uppl. (1954) s. 315.

² S. Kroon, Ordinarium missae (LUÅ 1953) s. 17. Jfr. Mobergs recension i STM 1953 s. 168.

³ a. a. s. 231.

⁴ Se Kroon, a. a. s. 202 och 205 f.

⁵ Se Kroon, a. a. s. 204.

⁶ a. a. (LUÅ 1954) s. 7 not 7.

⁷ Se A. Adell, Rumskullahandskriften (Svenskt gudstjänstliv 19, 1944) s. 95 not 33.

och i Rumskullahandskriften, av Kroon daterad till o. 1630.¹ Adell uppger, att den också ingår i en sångbok från Ledbergs kyrka.² Utan närmare motivering hänför Edwall Aerones konung till tidegården vid påsk,³ och Adell synes ansluta sig till denna uppfattning. I C 505 anges sången uttryckligen vara avsedd för mässan. Dispositionen i de båda andra sångböckerna tyder närmast på, att förhållandet där varit detsamma.

C 505 och Växjöboken har en annan textavfattning än handskriften från Rumskulla. Intressant är emellertid att denna även har en latinsk version. Där ges för ett avsnitt tre alternativ. Genom att växla mellan dem kunde man enligt Adell använda sången för hela påsktiden. Parallellen till föreskriften i C 505 är påfallande. Liedgren uppger, att texten AERens konning, o Christi är känd i Danmark från år 1528.⁴ C 505 synes vara den äldsta svenska källan för denna sång.

Fransén har kallat C 418 en introitussamling.⁵ Såsom framgår av följande innehållsförteckning är benämningen inte helt adekvat.

fol.		
1r	Dominica prima aduentus	Ad te leuau V Vias tuas
1v	Dominica ij Aduentus	Populus Syon V Qui regis Israel
2r	Domi[ni]ca iij Aduentus	Gaudete in Domino V Et pax Dei
2v	Dominica iiij Aduentus	Memento nostri V Confitemini Domino
3r	In Die natiuitatis Domini Jesu Christi	Puer natus V Cantate Domino
3v	In Die S. Stephani martyris	Etenim sederunt V Beati immaculati
4r	S. Johanis et Apostoli et Euan[gelistae]	In medio V Jocunditatem
4v	Puerorum innocentium Dominica infra octauas natiuitatis D[omini]	Ex ore V Domine Dominus noster Dum medium V Dominus regnauit
5r	In Die circumcisionis Domini, pro officio, puer natus ⁶	
5v	In Die epiphaniae officium	Ecce aduenit V Deus iudicium tuum
6r	D[o]m[i]n[i]ca infra oct[auas] Epi[phaniae]	In exelso throno V Jubilate Deo
6v	Dom[i]n[i]ca 1. post octauas Epiphaniarum	Omnis terra V Jubilate Deo

¹ Ordinarium missae, s. 113.

² Rumskullahandskriften s. 96 not 37.

³ P. Edwall, Inledningen till Liber cantus (1943) s. 10.

⁴ Liedgren, a. a. s. 211. Se vidare hänvisning hos Moberg, a. a. s. 164.

⁵ N. Fransén, Källorna till den svenska reformationstidens liturgiska utveckling (KÅ 1935) s. 149 och 178. Se även Moberg, a. a. s. 53 not 6.

⁶ endast rubrik.

7r	Dominica ij post [octauas] Epipha[niorum] Dominica in septuagesima officium	Adorate Deum omnes V Dominus regnauit [C]ircumdede runt me V Diligam te Domine
8r	Dominica sexagesima	[E]xurge V Deus auribus nostris
8v	Dominica quinquagesima	Esto mihi V In te Domine speraui
9r	Dominica Inuocauit 1. quinquagesimae	Inuocauit me V Qui habitat in adiutorio ¹
9v	Dominica secunda	Reminis[c]ere V Ad te domine leuauit
10r	Dominica tertia off[iciu]m	Oculi mei V Ad te Domine leuauit
10v	Dominica quarta offi[ciu]m	Letare Jerusalem V Letatus sum
11r	Dominica quinta officium	Judica me V Emitte lucem tuam
11v	Dominica palmarum off[iciu]m	Domine ne longe V Deus Deus meus
12r	In Die s[a]nc[t]o pasche graduale [alleluia] off[ertorium]m [communio]	Resurrexi V Domine probasti me Hec dies V Confitemini domino Alleluia V Pascha nostrum Terra tremuit Pascha nostrum
13r		
13v—14r	— ²	
14v	Dominica 1. post pasche [graduale]	Quasimodo geniti V Exultate Deo Alleluia V Post dies octo

Tydligt är att handskriftens innehåll inte blivit defekt i början, trots att tre blad saknas före fol. 1. Sammanhanget tyder också på att det blad, som funnits mellan de blanka sidorna fol. 13v—14r, saknat betydelse för sångbokens innehåll. Detsamma gäller bladet närmast efter fol. 14. Skriften har förts vidare på det därpå följande, nu saknade bladet (fol. 15). Detta framgår av en rekonstruktion, som med ledning av några skriftrester i bandets rygg kan göras av den närmaste fortsättningen. Härvid ger De officiis³ god vägledning.

Fol. 15r har överst upptagit slutet av gradualversen på första söndagen efter påsk (under påsktiden ersätts ju graduale av ytterligare ett alleluia). Sedan har följt:

fol.		
15r	alleluia	Alleluia V Surrexit dominus
15v	Dominica ij post pasche graduale	Misericordia V Exultate Justi Alleluia V Ego sum pastor
16r	alleluia	Alleluia V Surrexit Christus
16v	Dominica iij post pasche	Jubilare Deo V Dicite Deo

Dispositionen i C 418 belyser kyrkoårets utformning under Johans regering före 1583. Andrén har visat, hur det rikare gudstjänstliv,

¹ Slutar med ordet sicut i Gloria patri, som annars skrivits ut helt.

² Sidorna antagligen avsedda för annan- och fjärdedag påsk såsom i Ordo canendi. Se Rodhe, a. a. s. 109.

³ Utg. av N. Fransén (Liturgia Suecana 2, 1927).

som biskoparnas beviljning medförde, kan avläsas i introitusamlingarna i Ordo canendi in templo och Henricus Thomae-boken.¹

Att C 418 inte tillkommit före Liturgiens år antyds av det förhållandet, att för påskdagen hela proprietykeln meddelas. I Tunhemsboken från 1581 finns fyra sådana fullständiga officia missae. Man måste med Rodhe i förekomsten av offertorium och communicatio se ett inflytande av Johans liturgi.² I Skara musikhandskrift nr 1 och i Bygdeåboken, båda enligt Peters från 1530-talet³, är det däremot fråga om en direkt kvarleva från den medeltida gudstjänstordningen.

I detta sammanhang bör uppmärksamheten fästas på en hittills icke utnyttjad sångbok. Vid den inventering av böcker från tiden före 1650 i kyrkoarkiven, som på domprost D. Lindquists initiativ gjordes i Härnösands stift till prästmötet 1952⁴, förtecknades bl. a. en handskrift i Sidensjö församling. Denna sändes 1938 till Fransén för undersökning. Ett utlåtande av honom förvaras i kyrkoarkivet. Sidensjöboken har till största delen skrivits av den Abraham Siberni, vars namn möter fol. 37 och vars initialer återfinns på flera ställen. Det kan anmärkas, att o. 1540 föddes i Sidensjö en Abraham Andersson, som inte saknat betydelse för reformationstidens liturgiska utveckling. Han valdes vid Uppsala möte till Sveriges ärkebiskop. På frampärmens insida finns årtal 1606, som anger handskriftens terminus ante quem. Där har vidare antecknats namnet Andreas Petri Bothniensis. Handskriften omfattar 58 blad och utgör ett antifonale. Här intresserar mest att för juldagen hela mässpropriet inkl. sekvens meddelas (fol. 46 ff.).

Under påsktiden har Petrus Andreae kunnat välja mellan det svenska graduale i C 505 och de latinska styckena för samma gudstjänstmoment i C 418. I handskrifter från 1500-talet saknas latinskt graduale nästan helt, bortsett från enstaka högtidsdagar. Det kom ju långt tidigare än introitus att allmänt ersättas av en psalm på folkspråket.

Så mycket större betydelse har därför en sångbok i Attmars kyrkoarkiv (Härnösands stift), som hittills endast finns nämnd såsom »en handskreven samling böcker och predikningar (Handbok?) från 1587 el. 1603 i gamla läderpärmar».⁵ Boken är ett antifonale, omfattande 116 blad, skrivet av olika händer. En avskrift av »Några Lijkpredican» av Johan Spangenberg, predikare i Nordhausen, från 1545, översatta

¹ Å. Andrén, Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv (1952), s. 261 f. och 268 f.

² Rodhe, a. a. s. 86 och 95.

³ K. Peters, Tvenne liturgisk-musikaliska handskrifter från reformationstiden (1948) s. x.

⁴ En extra fråga om detta tillades under punkt 30 i ämbetsberättelserna. — Från åtskilliga församlingar saknas dock svar.

⁵ H. Cornell—A. Rappe, Medelpads kyrkor (1939, i serien Sveriges kyrkor, utg. av S. Curman och J. Roosval) s. 331.

1585, har fogats in i bandet som fol. 70—78. Avskriften är gjord 1603 av Olaus Nicolai Medelpadius. Enligt en anteckning fol. 3r skänktes boken efter dennes död året därpå till Attmars kyrka av fadern, Nils Persson i Harff. Terminus ante quam för själva sångboken anger en sköld med några initialer och året 1587 på frampärmens insida. Ägareanteckningar har gjorts av Johannes Andreae veslandencis (från Vesslands socken i ärkestiftet?) och Mattias Magni. Vid mitten av 1600-talet har boken ägts av prästsläkten Bröms i Tuna, Attmars moderförsamling. I samma kyrkoarkiv finns fragmenten av två medeltida musikhandskrifter på pergament. Alla tre har (något hårdhänt) konserverats på 1900-talet. De finns nu i mikrofilm vid UUB.

Attmarboken innehåller bl. a. en tonarius (fol. 3—5), en Venitesamling (fol. 5—16) och pingstsekvensen Then helge andes råd (fol. 17—19). »Paschalis cantus» (fol. 113—116) avslutas med påskdagens introitus.

Vad som på ett särskilt sätt gör denna kyrkosångbok så intressant är att efter andra vespern i det oavslutade avsnittet från första advent till tredjedag jul (fol. 20—40) regelbundet upptagits inte endast introitus utan också graduale.

»Jämföres med Johans liturgi» har Annerstedt antecknat i sitt koncept vid C 505. Med större berättigande hade anvisningen kunnat gälla C 418.

I Liturgiens föreskrifter angående introitus och graduale ges en mycket omtvistad hänvisning till »liber gradualium»¹. Både Fransén och Moberg för in C 418 i diskussionen härom. Allmän enighet råder numera om att Johan aldrig gav ut någon liber gradualium. Frågan är vad han själv syftat på med detta uttryck.

Andrén menar, att hänvisningen icke behöver innebära att »ett särskilt utarbetat graduale vid denna tid förefunnits eller planerats». Johan anknöt i enlighet med äldre praxis till »de då ännu i bruk varande medeltida gradualena».² Kroon uttalar sig i samma riktning om dessa i Liturgien åsyftade »gradualia» (!)³

Härvid har Peters' invändning mot denna tolkning lämnats utan avseende. Av ordalydelsen synes nämligen framgå, »att Liturgien åsyftar ett reviderat graduale, delvis med svensk, delvis med latinsk text».⁴ Till detta kan fogas ytterligare en språklig iakttagelse.

¹ Liturgia suecane ecclesiae (1576, faksimiled. 1953) fol. XXVIIIr och XXXv.

² Andrén, a. a. s. 267. — Vilseledande är väl att i detta sammanhang nämna det medeltida missalet som »ett slags liber gradualium» (a. a. s. 267 not 13). Se även samme förf., Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrk-liv (1954) s. 201.

³ Kroon, Ordinarium missae, s. 86 not 3.

⁴ K. Peters, Har en Liber Gradualium, till vilken 1576 års Liturgi hänvisar, verkligen existerat? (TfKm 5, 1930) s. 117.

På flera punkter finns en ordagrann överensstämmelse mellan Liturgien och De officiis. Att Laurentius Petri angående introitus och graduale hänvisar till de bevarade medeltida gradualena står utom tvivel. Härvid använder han genomgående plurala former.¹ Johan uttrycker sig däremot på motsvarande punkter i singularis.

Om nu därav antyds, att Johan verkligen tänkt ge ut ett musikaliskt komplement till sin liturgi, så har han senare måst överge planen. Till att börja med mötte ju rent tekniska svårigheter: det första egentliga nottrycket i Sverige skedde inte förrän 1586. Ett viktigt hinder utgjorde vidare de olika stiftstraditionerna. Helt i strid med tanken på ett för hela riket giltigt graduale står bestämmelserna om sångböcker i biskoparnas bevilling 1583.² I varje fall synes Johan 1588 ha övergivit sin plan, att döma av Liturgiens översättning detta år, där det talas om »graduals böckerne».³

När Petrus Andreae kort efter Liturgiens utgivande sammanställde sin samling av mässpropriesånger, har han väl inte räknat med något omedelbart förverkligande av en tryckt gradualbok.

Om titelsidan i C 418 eller någon inventarieförteckning från Häverö med specificerade rubriker för kyrkans böcker funnits kvar, skulle kanske något ljus ha kunnat kastas över ett problem av stor betydelse för kännedomen om mässproprietens öden efter reformationen. Det är nämligen en olöst fråga vilket innehåll den stora grupp sångböcker hade, som i inventarieförteckningar från slutet av 1500-talet går under benämningen officialen.

Som stöd för antagandet, att termen betecknar introitussamlingar, anför Andrén en sångbok från Västervåla i Västerås stift, som vid visitationen 1577 antecknades som »officia missae på latin».⁴ Då boken inte synes vara bevarad, utgör den icke något säkert bevis. 1605 sammanställdes emellertid i Finland en introitussamling med titeln Officia missae, som undersökts av Haapanen.⁵ Officium är visserligen på denna tid vanligt som beteckning för introitus, men termen officium missae har i handskrifterna också en vidare betydelse, innefattande alla mässproprietens stycken, så t. ex. i Skara musikhandskrift nr 1⁶ och enligt Rodhe i Tunhemsboken.⁷

¹ a. a. s. 20 och 38. — Observeras bör dock, att ett av de tidigare förarbetena till De officiis har singularisformen. (Andrén, Nattvardsberedelsen s. 267 not 11.)

² SRA 2, s. 644.

³ Andrén, Nattvardsberedelsen s. 267.

⁴ Andrén, Nattvardsberedelsen s. 268 not 14.

⁵ Se Moberg, Der gregorianische Gesang in Schweden während der Reformationszeit (KmJb 27, 1932) s. 90 not 1.

⁶ Se Peters' utgåva i Tvenne liturgisk-musikaliska handskrifter.

⁷ Rodhe, a. a. s. 86.

Termen *officiale* synes språkligt kunna härledas ur ordet *officium*, men därmed blir dess betydelse alltså inte entydigt klarlagd. Sättet för termens användning i 1500-talskällorna belyser denna fråga. Man kan t. ex. lägga märke till, att det i biskoparnas bevillning görs en tydlig distinktion mellan *officiale* och *graduale*. Här ligger tanken nära till hands, att *officiale* betecknade *introitussamlingar*.

Om detta är riktigt och om Fransén har rätt, när han hävdar, att utskriften av »en särskild *Introitus*-samling tyder på ett relativt framskridet stadium i reformatorisk riktning»¹, så visar inventarieförteckningarna, att man under 1500-talet visat påfallande intresse för *introitusmomentet*.²

En annan viktig fråga är om C 418 liksom C 505 skrivits under utbildningstiden vid domkyrkan. Den angivna dateringen utesluter ju inte denna möjlighet. Kan en direkt påverkan av stiftsledningen spåras i detta urval ur det medeltida *gradualet*, eller motsvarar boken det verkliga liturgiska behovet i Häverö?

Det förefaller osannolikt, att förlagan till C 418 funnits i Häverö. Varför i så fall göra en särskild avskrift? Mindre troligt är väl också, att en förlaga från annat håll lånats till Häverö. Det är ingen orimlig tanke, att framställandet av sångböcker i enlighet med stiftets särskilda tradition och den liturgiska utvecklingens aktuella läge helt enkelt var ett led i prästutbildningen vid domkyrkan. I så fall är det naturligt att inga stiftscirkulär behövde utsändas efter överenskommelsen om sångböcker i biskoparnas bevillning. Att växjöbiskopen utfärdade särskilda bestämmelser om detta förklaras av det akuta behov av förlagor, som överförandet av några härader från Linköpings till Växjö stift skapade. Av texten framgår, att avskrifterna skulle göras vid domkyrkoskolan. Men dessutom utlovas ersättning åt »then som något skriffuer till domkyrkiones behoff».³

Om denna uppfattning⁴ motsvarar de verkliga förhållandena, kan C 418 inte sägas återspegla gudstjänstlivet i Häverö. Men fragmentet anger i viss mån en gräns för vad som *kan* ha sjungits i högmässan där.

På den första av de två sidor, som skrivaren lämnat blanka, har antecknats vissa gåvor till Häverö kyrka, på den andra några utgifter för fattigvården (fol. 13v—14r). Redan på medeltiden brukade viktiga anteckningar föras in i de liturgiska pergamentsböckerna för att skyddas

¹ N. Fransén, *Henricus Thomaeboken* (Finska kyrkohistoriska samfundets årsskr. 19—20, 1936) s. 46.

² Intressant är emellertid, att redan 1591 kunnat förtecknas ett *gammalt officiale*. Se A. Sandberg, *Linköpings stifts kyrkoarkivalier till och med år 1800* (1948) s. 347.

³ H. Lundström, *Undersökningar och aktstycken* (1898) s. 51. Jfr André, *Nattvardsberedelsen* s. 269.

⁴ Se även Kroon, *Ordinarium missae* s. 206 f.

för framtiden. Vid slutet av 1500-talet kunde också mindre betydelsefulla sådana anteckningar göras, såsom i C 418.¹

Vid den tiden gav dock liturgiska böcker inget säkert skydd. Det är emellertid en omstridd fråga, när den stora förstörelsen av sådana böcker satt in.² Den hand, som gjort anteckningen om Häverö kyrkas sångbok (fol. 14v), kan dateras till senast början av 1600-talet. Troligen var redan då detta den sista kvarvarande sidan. Kanske har räkenskapsnotiserna gjort att förstörelsen inte blivit fullständig. 1588 har boken ej varit så fragmentarisk som nu. Den har nämligen detta år vid pingsttid använts av terminarier, enligt en anteckning på bakpärmens insida (L 266, fol. 26).

C 505 företer däremot, särskilt i ordinarieavdelningen, spår av en långvarigare användning. Att denna skett i Häverö kan ej direkt beläggas, men all sannolikhet talar ju för, att Petrus Andreae haft den med sig dit. Detta styrks indirekt av inventarieförteckningarna, som finns bevarade endast från slutet av 1600-talet (ULA).

1695 förtecknas 1 Sångbook och 2 gamla odugelige Sångböcker (förutom C 418 kanske ett antifonale?). Nästa förteckning gjordes 1731. Då kallas alla tre gamla sångböcker. En psalmbok har emellertid tillkommit. 1697 års koralpsalmbok, vars kyriale nära överensstämmer med C 505, synes alltså ha fått ersätta den handskrivna sångboken från 1500-talet. De tre gamla sångböckerna kan följas fram till 1789, då det vid ärkebiskop von Troils visitation antecknades, att de borde försäljas. De har sålts före den 1 maj 1790 och inbringade sammanlagt 16 skilling, såsom framgår av kyrkoräkenskaperna. I C 505 har senare ägare antecknat sina namn: Karl Ifwarsson och Samuel Andersson Muur. Sandbergs uppgift, att von Troil vid ett motsvarande tillfälle själv tagit hand om 2 gamla obrukliga notböcker ger kanhända en ledtråd för systerhandskriftens öden.³ Redan före mitten av 1800-talet har båda handskrifterna förvärvats av UUB att döma av det förhållandet, att de icke nämns i den tryckta accessionskatalogen, som börjar med år 1850. De har katalogiserats tidigast 1859, då Frigell anställdes vid biblioteket.

Såsom liturgiskt källmaterial från Johan III:s tid är fragmenten av Petrus Andreae Vasensis' båda sångböcker av allmänt intresse.

¹ Se Sandberg, a. a. s. 41 och 45.

² Se S.-A. Nilssons recension av Sandberg (HT 1949) s. 87 ff.

³ Sandberg, a. a. s. 370.